

FRIED ISTVÁN

Irodalomtörténeti/tudományos válaszutak

Az irodalomtörténetben/tudományban mainapság szüntelenül és bizonyos rendszerességgel kerül döntéshelyzetbe a kutató: miféle igénynek, külső „elvárás”-nak tegeyen eleget; mely szemlélet, „iskola”, nézetrendszer módszertani eljárásokat illető szempontjait érvényesítse készülő műveiben: miféle terminológiát alkalmazzon gondolatmenetében: hiszen a választott szaknyelv határozott állásfoglalást jelez elméletek, „diszkurzus”-ok, nem egyszer „szekértáborok” vitájában. A kortársi irodalomtörténeti vizsgálódásokban elmélyedve, talán megkockáztathatom feltevésemet: nem kizárólag arról van szó, hogy hagyományosabb, netán konzervatívabb, az eddig beváltak vélt, minősített kutatási eljárások folytatnának támadó-védekező harcot az újabb metodológiákkal – már ezzel a többsz számmal is azt szeretném érzékeltetni, hogy miként hagyományos és konzervatív módszertani felfogások között szükséges a különbségtevés, akképpen hibát követünk el, ha az újabb meg többféle legújabb elméleti megfontolások közé egyenlőségjelet teszünk –, a (válasz)utak hol összeérnek, akkor viszont már nem *válasz*utak, hol többszörösen messzire ágaznak, hol egy labirintus szerkezetét imitálják. A mai irodalomtörténet/tudomány nem átláthatóan kettős irányultságú, nem régi és új, nem egyszerűen filológiai és elméleti, még csak nem is eszmetörténeti és műközpontú. És akkor szintén csak fél-igazságot állítunk, ha az egymás hasznosságát-célszerűségét kétségbe vonó, máskor egymással csupán élesen vitakozó, megint egyéb alkalommal egymás értékeit el nem ismerő felfogások egymással olykor mindennek ellenére érintkező vonásaira utalunk, vagy pedig arra, hogy az irodalomtörténet/tudomány feladatai és vállalásai szerint csoportosítjuk a különféle elméletek és ellen-elméletek meghatározta dolgozatokat. Mert – jóllehet az újabb és legújabb elméletek irodalom- és tudományfogalma, ennek következtében „szerző”-felfogása (többen előszeretettel hivatkoznak e tekintetben Foucault-ra) lényegesen eltér korábbi periódusok nézetrendszerétől – az irodalomtörténet/tudomány egyes részterületein több-kevesebb elfogadottsággal az újabb-legújabb elméletek kialakították vagy megkísérelték kialakítani a korszerűbbnek tartott módszert, s ezzel ellentétben a hagyományos irodalomtörténet/tudomány olykor igyekszik hasznosítani (vagy a divathullámmal szemben csekély ellenállást tanúsítva részben átvenni) az újabb elméletek/metodológiák szókinszét, néhány „fogását”, s így egyeztetni és sajnos, kevésbé közvetíteni próbál aközött, amit nem bizonyosan pontosan hagyománynak és újításnak szoktak tartani. S ami ehhez kapcsolódik: még azok az elméleti kísérletek is, amelyek elvetik a tudományos külsőségnek tartott formákat, és „deretorizáló”, ám szépirodalminak hitt nyelven szólalnak meg, kevés megértést tanúsítanak más nézetek iránt, más elméletek pedig a maguk szempontjait, eljárásait kritikátlanul, a többiekét a szükségesnél valószínűleg erőteljesebb, néha indulatokkal teli bírálattal szemlélik. Ennek következtében nem az egyes elméletekben található értékes és kevésbé értékes elemek szétválasztása történik meg, hanem a saját elmélet, metodológia és az érték meg a célszerűség közé tétetik az egyenlőségjel. Ebből viszont természetesen következik, hogy a mások elmélete, metodológiája az elavult, korszerűtlen (vagy éppen ellenkezőleg: modernkedő, gyökértelen) jelzőhöz jut. Azt ismét némileg

leegyszerűsítésnek érzem, hogy a hagyományok szentesítette (?) posztjain őrködő vagy a régebbi korszakok eljárásai szerint munkálkodó ítések, egyetemi/akadémiai „méltóságok” képviselnék az újítás iránt érzéketlen megmerevedettséget, és a feltörő, a maga irodalmi/tudományos szokásrendszerét, elveit, szempontjait „legitimálni”, „jogaiba” (?) beiktatni kívánó és egyelőre a hatalmi pozícióktól távol (vagy nem nagyon távol) tartott fiatalabb nemzedék jelentené azt a még sokak által fel nem ismert újszerűséget, amely az időnként válságtüneteket mutató irodalomtörténet/tudomány betegségeit előbb diagnosztizálni, majd orvosolni képes lehetne. Ugyanis az újonnan artikulálódó nem feltétlenül újszerű, a kronológiailag előző korszakból származó pedig nem minden kétséget kizárólag konzervatív vagy elavult. Ugyancsak megfontoltabban kellene minősíteni a „hatalmi diszkurzus”-ként megbélyegzett irodalomtörténeti/tudományos beszédmódot, amely valóban kimerülhet pozícióféltésben, tudniillik abban, hogy egy bejáratott és még talán sokáig eredményesnek, célszerűnek, gondolatébresztőnek bizonyult szemléleti módot, írásfajtaát őriz olyanokkal szemben, akik esetleg ennek a szemléleti módnak, írásfajtaának gyengéire, kiüresedtségére, manírossá válására mutatnak rá. Elképzelhető tehát az irodalom/esztétikán kívüli, a leginkább talán moralizálgató vagy „tragizáló” modor és a mögötte megbúvó magatartás féltése az ezt a modort és a mögötte megbúvó magatartást támadó, érvényességét és hitelességét nem egyszer hangosan-látványosan megkérdőjelező nézetekkel, írásokkal szemben. A pusztán negatívítás, az elutasításra szorító irodalomtörténet/tudomány/kritika (hiszen a leginkább érzékelhetően nem annyira csekély példányszámú szakajtóban, hanem a valamivel nagyobb közönséghez szóló szépirodalmi folyóiratokban folyik a kiszorítási) eleve vesztes pozíciót kísérel meg körülbástyázni, hiszen egyfelől nem lényegi vitapontokat érint, például a nyelvhasználat kérdését, másfelől, ennek következtében, a lényegi vitapontok fölfedése után tetszik ki, hogy nem a maga, hanem egy már lezajlott periódus értékrendszerét állítja szembe azzal a nézettel, amelynek nem elsősorban az elmúlt periódussal, hanem annak jelenbe merevedett változatával van vitája. Mindez azonban csak az egyik, nem bizonyosan egészen pontos interpretációja irodalomtörténeti/tudományos/kritikai vitáinknak; a nézőpontok számba vétele után a hagyományos(abb) szemléletek „belső”(?) ellentéteiről éppen úgy lehet beszélni, mint a magyar tudományos/kritikai életbe beáramló újabb/legújabb vizsgálati/értékelési szempontok, „belső”-nek nemigen nevezhető vitáiról. S bár bőven akadnak jól kirajzolódó – jóindulatúan szólva – „legitimáló közösségek”, elmondható, hogy a küzdelem a közösséggé szerveződés lehetőségéért (is) folyik, olyan pozíciókért, amelyek megszerzése során közösségként ismertetnek el az elméletüket, irodalomestményüket, tudományfelfogásukat körvonalazgató csoportok, együttesek. Ebben a küzdelemben akadályként meredhetnek a már beérkezett, elfogadott társaságok felől formálódott vélemények, amelyek lehetnek általánosságban elutasítók, minden új kezdeményezést (vagy akár meghökkentéssel együttjáró közösségformáló cselekvést) összemosva, egyetemlegesen elmarasztaló szándékúak. Ugyanakkor zajlik a szövetség-keresés olykor semmivel sem ízlésesebb eseménysorozata, és itt sem, ebben a cselekményben sem feltétlenül kritikai/tudományos nézetek dialógusa játssza a főszerepet, hanem rosszindulatúan szólva: csoportérdek.

A kutató/kritikus/irodalomtörténész döntéskényszere így nem egyszer pusztán választást jelent a szekértáborok között, egy bizonyos iskolához való csatlakozást. Ennek következtében recenziója nem általában egy önmagához közel érzett/tudott elmélet, metodológia problematizáló igénylése, sokkal inkább annak érzékeltetése, miféle legitimációs aktusnak, kánonképző cselekvésnek részese, illetőleg melyik az az elmé-

let/metodológia, amelynek ki- és/vagy visszaszorításában érdekelt. Ekkor sem húzhatunk merev vonalat a hagyományosnak, illetőleg „újítónak” gondolt nézetek/magatartás közé. Hiszen még a leginkább avangárdként feltűnő, az extremításra a megszólalás mikéntjével is törekvő szemlélet/elmélet/metodológia szintén valamely hagyományra reagál, tagad vagy éppen folytatni, továbbgondolni óhajt, keresi és többnyire megéli előzményeit. Valószínűleg több joggal lehetne hagyományértelmezési stratégiákat emlegetni, mivel itt válnak szét az utak. Nemcsak a nem egyszer a múlt homályából alig kitetsző hagyomány, hanem a hagyományhoz fűződő viszony milyensége, másképpen: a kánon elfogadása, fellazítása, átstrukturálása a vita tárgya. Ebben viszont nemcsak a régebbi periódusban gyökerező és az újabb nézetek mutatnak minimális hajlandóságot a másik fél nézeteinek (meg)értésére, hanem az újabb nézetekről szintén elmondható: mindegyik a maga megalkotta/megalkotandó, tervezett kánonját szeretné elfogadtatni, hiszen a megalkotás módja egy módszertan, egy irodalomszemlélet, egy tudományos magatartás be- és elfogadását hozhatja magával. Így a más módon létrehozott, létrehozandó kánon egyben egy más elmélet, módszertan során jelentkező konkurenciát jelenthet, jobb esetben vitapartner, rosszabb esetben ellenfél, időnként sajnálatosan: ellenség. Talán ez lehet az oka annak, hogy a kánon(képződés-alkotás) vizsgálata számottevő helyet foglal el újabban a magyar tudományos vizsgálódásban, nem oly rég lett figyelmes irodalomtudományunk a kánonképzést/képződést elemző külföldi (elsősorban angolszász nyelvterületről származó) tanulmányokra. Pedig a magyar kritikátörténeti monográfiákban (bár kimondatlanul és néven nemigen nevezve) ott rejlik a magyar irodalomtörténeti kánonképzés historikuma, a XVIII–XIX. századi kötetekben pedig a legitimáló közösségek önszerveződése, részben az intézményes háttér léte előtti, részben az intézményes háttér hatalmi pozíciókat biztosító korszakában (Magyar Tudományos Akadémia, Kisfaludy Társaság, folyóiratok). Ugyanakkor jórészt hiányzik az az irodalomszociológiai elemzés (s ezt nem pótolja a magyar folyóiratok, részben újságok történetét feldolgozó kollektív vállalkozás néhány kötete), amely legitimáló közösségek szerveződését, a kánonképzés zavartalanságát biztosító erő és az irodalmi folyamatok kapcsolatát világítaná át. A hiányzó intézménytörténetek jelzik, hogy a XVIII–XIX. századról szóló irodalmi eszmetörténeti monográfiákban nem lehetjük föl a kánonba befogadás „külső” feltételeinek elemzését (a „belső”, esztétikai, szoros értelemben vett irodalmi feltételek kialakulásáról, „poétika”- történetéről mindenekelőtt a kritikátörténetek tájékoztatnak). Talán innen is magyarázható az a sajnálatos körülmény, hogy a régebbi korszakok elemzésében nemigen látjuk a célszerűnek bizonyulható újabb (nem akarom mondani: elméletek hozadékainak, inkább óvatosabban fogalmazok) megfontolásoknak érvényesülését. Irodalomtörténetünk/tudományunk/kritikánk egyrészt a XX. század, még inkább a leg(esleg)újabb periódus, másfelől napjaink friss, elismertetését agresszívan és új nyelven követelő irodalmi jelenségeinek megítélésében oszlik meg, hasad szét (szekér)táborokra, gyűlik folyóiratok köré, használ érvként irodalmon kívüli tényezőket, tagad ki, fogad be, kárhoztat vagy mennybe meneszt. Nemigen vezet célhoz, ha itt a Kazinczy-kor sok tekintetben hasonló vitára emlékeztetünk, a tét az írók és kritikusok számára akkor sem volt kevesebb: a nemzeti író, irodalom fogalma (ha nem éppen ebben a formában) Kisfaludy Sándor vagy Kazinczy Ferenc értelmezésében ugyancsak egymás ellen fordította az írókat és az írók mögött álló „tábor”, Csokonai Vitéz Mihály megítélésében világszemléleti mozzanatok nem csekély szerephez jutottak. De az 1840-es esztendő kritikusainak panasza Petőfi Sándor póriás szókinca és témaválasztása miatt szintén egy bizonyos irodalmi kánon védelmében,

egy kanonizálódni törekvő költészet ellenében hangzott föl. Az irodalomtörténet (és a kritikátörténet) filologizáló módszere azonban elfedheti (bár nem feltétlenül fedi el) azt, hogy egy költői magatartás és módszer elemzése a kánon megmerevítéséhez vagy újraépítéséhez vezet(het). Elfedheti, mert nem egyszer a folyamat rekonstruálására törekszik, és a szorgalmasan összegyűjtött adatok rendszerezése után mintegy magától értetődőleg rajzolja föl: „wie es gewesen war” (amiként volt, megtörtént), a történeti rekonstrukció hitelességében nemigen kételkedve. A folyamatszerűség tételezését elveti az a vizsgálati mód, amely másképpen teleologikus: egy XIX. századi elméleti/kritikai/történeti szemléletben mindenáron tegnapi vagy mai nézetek, rendszerek előképét igyekeztén föltárni, hogy a szemlélet közelebbről meg nem határozott korszerűsége bizonyítható legyen. Ilyen esetben nem a kortársi nézetek kontextusát figyelembe véve történik az elemzés, hanem a mai elemző (ki tudja, mennyire teljes és széles körű) ismereteit szem előtt tartva. Arról nem is szólva, hogy a bemutatott kritikus/irodalomtörténész/költő hagyományértelmezése, sőt, kánonképző szándéka mai értékszempontok alapján méretik meg, beleértve a mai szerző által is elfogadott kánon megítéléseit. Esetleg mindössze arról van (lehet) szó, hogy a mai szerző friss érvekkel, kortársi elméleti megfontolásokkal megerősíti a kánont, miközben az a látszat keletkezik (keletkezhet), mintha a kánon kitágítására, aláaknázására kerülne sor. Általában hiányzik az ilyesfajta, egyébként érdemes, írások szerzőjéből az önmagára reflektálás igénye, mint ahogy a magyar kritikátörténet viszonylag kevés példát tudott mutatni az önreflexív kritikus/történeti/elméleti magatartásra. A kevés példa között az egyik leginkább figyelemre méltó Kazinczy Ferencnek kiegyenlítődést és megengesztelődést célzó értekezése: *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél.* (*Tudományos Gyűjtemény* 1819.) Nem árt idézni elsőül egy a kritikátörténetekben sokat emlegetett passzust. Itt azért, hogy a megrendült pozícióját erősítő, a saját legitimáló közösségét lassan-lassan elvesztő költő-gondolkodó korszakértésére, önreflexív elemet tartalmazó megnyilatkozásának hajlékonyságára, ezáltal nyitottságára, párbeszédre kész magatartására rámutassunk. Hiszen Kazinczy sosem feledkezik meg arról, hogy bár leghívebb tanítványai távolodtak nézeteitől és még inkább költői/kritikusi gyakorlatától, a maga pozíciójának megtámogatásából nem engedhet, miközben a más nézetek által kezdi igazán érteni a maga nézeteit. A nyelvújítás (jóllehet mindenki újított, mindenki „csinált” szavakat) hasonlóképpen viharos történetéről eszünkbe juthatna a ma szakterminológiát alakító újítókat ért vád. Igaz, legfeljebb a mindenkori „hit”(?)-vitákra emlékeztető frazeológia az állandó, kevéssé Kazinczy Ferencnek nem egészen önkéntes, de nem is teljesen szándékai ellen való gesztusa:

„Jól és szépen ír, aki tüzes ortológus és tüzes neológus egyszersmind, s egységben és ellenkezésben van önmagával. Hamisan lépni a táncban csak annak szabad, aki táncolni igen jól tud, és akit a grácia látatlanul lebeg körül...”

S mintha mai vitáinkba avatkozna Kazinczy. Maga a neológusok közé számította magát és híveit, ellenfelei voltak az „ortológusok”. Ám ebben az értekezésében mindkét (szekér)táborot dicséri és marasztalja el. Melyek a vétkek, amelyeket kerülni kell?

„Ilyen, midőn a magyar nyelv tökéletes tudása nélkül írni merünk, s még a mestert játsszuk; ilyen, midőn felejtjük, mely nemben s az olvasóknak mely osztályához szólunk, s ott, ahol elég volna tisztán, egyszerűen, csínnal szólani, tarka, cikornyás, csigázott, undokul cifra beszédet tartunk. Ilyen midőn azt a darabosságot, melyet a beszédnek az új szó és új szólás még akkor is ad, mikor ez szükséges, stílusunk szépsége s kecei által kedvességbe hozni nem tudjuk. Ilyen, midőn messze vitt purizmusunk

annyira ragad el, hogy mindent magyar névvel igyekszünk adni, bár kétségesen, csonkán, nevetségesen. Az új szónak és az új beszédnek nem a mindennapi és az ahhoz hasonlító beszédben van helye; s még ahol van is, csak úgy van, ha a szó és a szólás érthető, kedves, használó.”

Igaz, Kazinczy a költői nyelvről nyilatkozik, kevésbé az értekező prózáról. Ez a klasszikussá nemesedett tanulmány bőséggel tartalmaz le nem fordított görög, latin és német idézeteket, példaanyaga nemcsak a magyar irodalomból való, hanem a németből is; enyhítésül: azok jórésze, akik 1819-ben olvasták a *Tudományos Gyűjteményt*, tudtak az említett nyelveken. Az értekezésben kísérletet tesz német szakterminus magyarítására, és amit hagyomány és újítás viszonyáról, az önmagához és önmagába visszatérő történelmi fejlődés körköröségéről állít, az túllép a költői nyelvre vonatkozatható elméleti fejtegetéseken, s olyan világszemléleti és létértelmezési síkra emeli az ortológia és a neológia értékelését, ahonnan a nyelvi/költői/kritikai vita nemzetiség és európai-ság szintézisének perspektívájába kerülhet. A külföldi példák is idecéloznak, az újítás védelme pedig kifejezetten egy „avantgárd” pozícióból történik:

„A jó ügy akkor halad igazán, ha némelyek késve, más némelyek nem késve sietnek; s midőn a követő panasza kél vezére ellen, hogy az sebesebben megyen, mint kellene, még kérdést szenved, nem ő megy-e lomhábban, mint kellene. Olykor nemcsak sebesen futni, de szökni is szükség.”

Korántsem azért idéztem talán fölös bőséggel Kazinczy Ferencről, hogy azt sugalljam, ami nyersen fogalmazva szintén fölmerül vitáinkban, bár aligha megfontolt érvként: a régi írásokhoz képest mai újítóink kevés lényegesen újat mondanak, mai lázadók tegnapi lázadásokat imitálnak, az új elméleti irányok összebonyolított fejtegetései régen kimondott egyszerű megállapításokat variálnak és így tovább. Vagy pedig: a posztmoderneket a (klasszikus) modernekekhez képest sem nem „poszt”-nak, sem nem modernnek nem mondhatók, legfeljebb alacsonyabb szinten, „tolvajnyelven” közlik a valaha már közöltet, kétségeik a századelő kétségei. Kazinczyt azért láttam célszerűnek tanúnak hívni, mert az ő pere valódi pör volt, benne nem előlegeződtek a későbbi pennacsaták, hanem mintegy modellül szolgált (nyelvi-elméleti) modernizáció és ellenmodernizáció, átesztétizált életfelfogás, az irodalom autonómiája és szolgálatetika, morálizáló irodalomszemlélet vitájához. Annál is inkább, mert Kazinczy Ferenc mögött semmiféle hivatal, intézmény, hatalmi apparátus, de még folyóirat sem állt, csupán egy adósságokkal agyonterhelt birtok meg egy (megalkuvásai ellenére is) következetesen végigküzdött élet- és irodalmi pálya. Mindazok a vádak, amelyekkel illették, valamilyen módon – megint így kell leírnom – nem megismétlődnek, hanem változó vitahelyzetekben újra meg újra fölmerülnek, mint ahogy az eleinte híveiként küzdő, később a tőle messze távolodó fiatalabb nemzedék szembefordulása szintén tünetszerűnek minősíthető (hogy az „unokák” generációja megtérjen hozzá, érvül használja a közvetlen elődök elleni támadások során). Még ehhez: Kazinczy változó ellenfelekkel, változó tárgyakban folytatott irodalmi pereskedései olyan esztétikai/irodalmi alapkérdések körül forogtak, amelyek a hagyományértelmezéstől a költő nyelvteremtő jogával bezárólag az irodalomtörténet/kritika/tudomány státusára, kompetenciájára vonatkoztak. S amelyek példatára elsősorban a kortársi magyar és külföldi irodalmi alkotásokból, elméleti kérdéscsoportokból tevődött össze. Ennek következtében tétje az igazi korszerűség volt. A XIX. század eleje óta – ismétlem – nem Kazinczy vitái ismétlődtek meg, bár az mélyen elgondolkodtató, hogy Kazinczy megítélése, jelentőségének méltatása vagy szerepének kárhoztatása nem elsősorban irodalomtörténeti ítéletalkotásként me-

rült föl. Németh László (vagy alacsonyabb szinten: Féja Géza) Babits Mihály literátor-ideálját (és ideáját) látta rá a Kazinczyéra, s amikor Kazinczy szellem- és gondolkodástörténeti helyét igyekezett kijelölni, abba nem csekély mértékben belejátszott Babits Mihállyal vívott pennaháborúja, a Babitsétól eltérő irodalomeszméje, elméleti iskolázottsága, hagyományértelmezése. A „kazinczyánus”-nak minősített irodalomtörténet a Németh Lászlóétól eltérő fogalmisággal élt, még ennél is inkább eltérő irodalmi érték-szempontokat érvényesített, s ez bizonyos képviselői esetében jelenkora irodalmának másféle hierarchizálását eredményezte. Tehát: különböző kánonokat fogadtak el a „kazinczyánus” és „anti-kazinczyánus” irodalom/történet jelesei. Mindebből mindössze annyi következik, hogy Kazinczy pályájának emlékezetéből a vitázó felek eltérő következtetéseket vontak le, a maguk irodalomfelfogásának erősítése érdekében a „borzasztólag szép pálya” más-más mozzanatait ragadták ki, a hajdani kritikai/poétai csatározások értelmezésekor máshová tették ki a hangsúlyjeleket, illetőleg a kritikátörténeti hagyományokat a maguk kritikai/elméleti meggyőződése szerint méltatták. Rövidre zárva mondom: Németh László (és mások) Kazinczy-felfogása jellemzőbb Némethre (és másokra), mint amennyire az „igazi” Kazinczy tetszik át az írókon. Valószínűleg mindegyik írás hozzájárul az *igazi* Kazinczyhoz. Mindegyik (irodalomtörténeti) korszak megalkotja a maga Kazinczyját, esetleg több Kazinczy-kép kerül forgalomba egy adott korszakban, hogy az utána következő a továbbgondolás vagy a polémia szándékával formáljon egy újat. S ha valóban új, s nem pusztán néhány előkerült adalékkal színesített, akkor az olvasó előtt tudatosodhat, hogy régi polémiákról a mai polémiák résztvevője, szemlélője, kárhóztatója elmélkedik, nem függetlenedik, mert nem függetlenedhet mindattól, ami a régi polémiák óta történt. Természetesen nem szükséges szituáltságát lépten-nyomon körülírni, ez az előadásból akkor is kitetszik, ha a szerző elfedni törekszik ezt a pozíciót. Nyilván a kéziratári/levéltári és egyéb forrásbázisból kapott adalékok jelentősége nem csökken akkor, ha megkockáztatom: nemigen viszi előbbre az irodalomtörténet/tudomány ügyét a (kritikátlan) adatközlés, a rekonstrukciót célzó filologizálás, jöllehet, mindenféle kutatásnak a megbízható filológiai alapozás az előfeltétele. Viszont az elmélet öncélúvá és meddővé válhat „anyagtalannul”. Számoljunk avval, hogy az anyag önmagában sem nem informál, sem nem jelentéshordozó, pusztán az értelmezői aktus „önkényének” szab határt, s így az „anyag” és az értelmezés együtteséből formálódik a „jelentés”. Kérdés: másképpen-e XX. századi vagy kortársi irodalomról szólva, másképpen irodalomtörténeti jellegű problémákat fejtegetve? Megnyugtató-e afféle munkamegosztás, amely a kortárs művek szemléljét tekintve, a kritikai tevékenységben, illetőleg a XX. századi irodalmi elemzésekben igényli vagy eltűri az újabb és legújabb elméleti iskolák módszeres eljárásainak alkalmazását, de a régi irodalom kutatása során vagy művelődéstörténeti, eszmetörténeti szempontok szerint jár el, vagy a filologizálás, esetleg egy régebbi metodológia alapján végzi munkáját? Ugyanis irodalomtörténeti szaklapjainkat forgatva nagyjában-egészében ilyesfajta kép rajzolódik ki. Aligha vitatható, hogy művelődés- és eszmetörténeti elemzésekre szükség van, csak hogy ezek nem helyettesíthetik (a régi magyar irodalmi kutatásokban sem) az irodalmi elemzéseket. Mint ahogy a XX. századi irodalom jobb értéséhez sem árt a művelődés- és eszmetörténeti munkákra figyelnünk. Még tovább kérdezve: vajon a külföldi, újabb módszeres eljárásokat érvényesítő, újabb elméleteket kidolgozó irodalmi kritika/történet szempontrendszere milyen mértékben alkalmazható magyar irodalmi jelenségek értelmezésekor? Hiszen a külföldi példákban esetleg egy más típusú irodalom jellegzetességei tetszenek föl, a nyelv felértékelődése kiváltképpen nehezítheti a közvetlen alkalma-

zást. S ekkor még nem is említettem az idegen nyelven jól hangzó (rendszerint az indogermán nyelvek természetének megfelelő) szakterminológiát, amelynek magyar fordítása nem csekély töprengést okozhat használójának, hiszen a magyar nyelvnek az indogermán nyelvekétől eltérő rendszere, képzési szisztémája nem egyszer a nyelv szellemétől idegen megoldásokra kényszeríti a terminust meghonosítani kívánót. Az orosz dialogicsnoszty németül Dialogizität-ként nem ellenkezik a nyelv természetével, magyarul egyelőre nem sikerült vele egyenértékű, magyar kifejezésre bukkanni, a dialogicitás ugyan ugyanazt fejezi ki, de valami idegenszerűség még akkor is érződik rajta, ha ma már befogadtatott a szakirodalomban. Ez azonban a kisebb, bár nem teljesen lényegtelen probléma. A nagyobb talán az, hogy a külföldi szakirodalom, szakterminológia és módszeres eljárás befogadása egy olyan irodalomtudományban történik, amelyre a megszakitottság és nem a folyamatosság a jellemző. Hiszen az 1948/49-től kötelezővé tett irodalomtörténeti/kritikai/tudományos szemlélet a bezárkózásnak, az avultabb, pozitivistá jellegű és vulgárszociológiai megközelítéseknek kedvezett, amelyekből nemcsak az önreflexió hiányzott, hanem valójában a tényisztelet is, sőt, azt mondhatjuk, hogy messze nem irodalomközpontú irodalomtörténetet műveltek az irodalomtörténeteszek: az eszme helyett az ideológiát keresték és találták meg, az irodalmi folyamat elemzése egy sematikus fölvázolt történelemfelfogásnak rendelődött alá. Ilyenmódon egész korszakok, irányok iktatódtak ki nemzedékek (legalább negyven esztendő) irodalomszemléletéből, ennek következtében az 1980-as esztendőktől kezdve meglehetősen paradox helyzet alakult ki. Bizonyos hagyományok őrzése, ragaszkodás például az 1930-as esztendők esszéahagyományához nem akármilyen érdemként méltánylandó volt akkor, amikor a jellegtelen és egyneműsítő irodalomszemlélet uralkodott. Ám ez a hagyomány-őrzés nem feltétlenül járt együtt az újabb irányokkal való párbeszéd kezdeményezésében. Így előfordulhatott, hogy ennek az esszéahagyománynak a nevében törtek pálcát újabb irodalomelméleti/történeti/kritikai kezdeményezések fölött. És feledésbe merült, hogy ennek az esszének hajdani képviselői hasonlóképpen meg kellett, hogy vívják harcukat a befogadásért, azért, hogy módszerük, szempontjaik legitimáltassanak. Ugyanakkor a legújabb nemzedék számára nem adatott meg, hogy tanulmányozhassák, megismerhessék azt a (magyar) hagyományt, amelyre építve, amelyből kiindulva talán könnyebben és „érthetőbben” fogalmazhatták volna meg igényeiket az irodalomtörténettel/tudománnyal/kritikával szemben. Ennek ellenében (közvetlen elődeik egy részétől eltérően) legalább egy világnyelv birtokában elkezdtek szuverénül tájékozódni a világban, és tévedhetetlen biztonsággal letek rá a saját indulataiknak és érdeklődésüknek a leginkább megfelelő elméletekre, amelyek néhány évtizeddel korábban hajtották végre a szubverzív akciókat az akadémikusnak, egyoldalúan historizálónak vagy kevésbé tudományosnak (vagy túl tudományosnak) minősített tudomány/kritika ellen. Ennek a legifjabb (vagy lassan-lassan középkorúvá érő, de nem egyszer gyermekded humorát megőrző) nemzedéknek segítségére sietett a kortárs világ- és magyar irodalom, amelyben nemcsak a mimézis Lukács Györgytől őrzött felfogása kérdőjeleződött meg, hanem az ennél jóval tágabb szemléletű irodalomfelfogás is, s a játékos, nyelvi humorral telített, a hagyományt a magáévá kisajátító, az Umberto Eco-tól „rhizomatikusnak” nevezett irodalmi mű jelezte a szembeszegülést, a hierarchizáló poétikák és retorikák elvetését, nem egyszer határsértőként kalandozva az értekező próza, a bölcsélet vagy az esztétika területére. Az efféle típusú alkotások a régi szókinccsel (és felfogással) aligha bizonyultak értelmezhetőeknek, az érthetlenség vádjá, nem egyszer a blöffé is elcsengett (nem okulván például Ady érthetlenségét panaszoló kritikusaik sorsából, sem

Szerb Antal Joyce-ról alkotott véleményéből). Ám miként a fiatalság divatához nem egy idősebb korosztálybeli alkalmazkodott, az irodalomtörténetben/tudományban/kritikában is sokszor játszódtott le az alkalmazkodás színjátéka (eredetileg szatírájátékokat akartam írni!), és így több ízben ugyancsak hibrid értekező és széppróza keletkezett, amely szintén meglelte a maga lihegő értékelőit.

Visszatérve a megszakitottsághoz: bár a XX. századi magyar kritika/elmélet/irodalomtörténet hagyományát még ezután kell fölfedezni (Hankiss Jánosról már van legalább egy tanulmánykötet, de a róla publikált kötetke ellenére Zolnai Béla munkássága vagy a korai Barta János bölcsélettel érintkező tevékenysége még alaposabb elemzőjére vár, sőt, nem rendelkezünk Horváth János-monográfiával sem!), a XX. századi magyar irodalom kötetekből, folyóiratokból viszonylag könnyen hozzáférhető. A jelentős magyar szerzők tanulmányozásához így számottevő segítséget adhat a XX. századi irodalomelmélet. Kosztolányi Dezső nyelv- és irodalomszemléletét egészen másképpen (jóval jelentősebbnek) látjuk azóta, amióta az újabb irodalomelméleti tudással felszerelkezett értekezők tárják föl életművének titkait. A kortárs irodalom maga is érdeklődik az irodalomelmélet iránt, annak elemeit földolgozza, egyik-másik alkotás olyan olvasói szerepek előírásán fáradozik, amely többé-kevésbé egyezik az ifjú elméletészek/kritikusok elvárásaival a/egy művel szemben: a kritika/értekezés aztán, nem egyszerű, úgy közelít a műhöz, hogy igazodik annak modalitásához. „Implicit olvasóvá” válva nemcsak elfogadja az olvasói szerepet, hanem a kritikus a mű világát olyan előadással jeleníti meg, amely (most túlzás következik) mintha az adott mű befejező fejezetének megszövegezését vállalta volna (vagy bevezetését valamely újszerűnek meghirdetett szépirodalomba). Mintha egyetlen nagy játszó körré vált volna irodalom és kritika, persze, többnyire érzékelnünk kell a játék megalapozottságát vagy komolyságát.

Mindez nem vagy felemás módon tapasztalható régebbi korok irodalmáról szóló írásokat olvasgatva. S még csak azt sem állíthatom, hogy a nagy tisztelet tartaná vissza az ifjabb és nem annyira ifjú szerzőket attól, hogy a maguk világába vezessék be a klasszikusokat. Gonoszkodva, de talán nem teljesen alaptalanul azt jegyezném meg, hogy a régebbi korok irodalma inkább igényli a filológiai jellegű segédtudományok ismeretét: latin-német paleográfiát, egyháztörténetet, latin nyelvet stb., míg a XX. századi magyar irodalom kutatásához, nem is szólva az irodalomelmületről elegendő lenne két-három világnyelv ismerete. A hivatkozott esszéisták (Halász Gábor, Szerb Antal, Sőtér István, Rónay György, Hamvas Béla, Németh László) rendelkeztek az igényelt nyelvtudással, Babitsról, Kosztolányiról, Szabó Lőrincről, Radnóti Miklósról itt nem szükséges ezt bizonygatnunk. Mégis, a XX. századi magyar irodalomról számos olyan kutató-kritikus értekezik, akinek hiányos a nyelvi, bibliográfiai felkészültsége, valójában alapkutatót sem igen végez. Mindezt beleszámítva is közölhet érdekeset, továbbgondolásra vagy vitásra méltót. „Csupán” irodalmunkat szemléli némi egyoldalúsággal, aligha képes európai kontextusba helyezni. A régebbi korok vizsgálatára is adhatja fejét az, aki nem vagy alig rendelkezik az egyébként nélkülözhetetlen „segédtudományi” tudással, ez azonban jóval inkább feltűnő. Emellett gyors és meghökkentő sikereket inkább a modern és legmodernebb periódusok elemzésével lehet elérni, egy excentrikus kritikus attitűd, egy „vicc”-re (és sajnos, nem *wit*-re, *esprit*-re) épített gondolatfutám hamarabb hozza meg az áhított (hír)nevet, mint a régebbi korok szorgos és kevésbé látványos feltárása. Emellett a háttér-ismeretek hiánya vagy csonkasága már a reformkor értését is nagyon-nagyon megnehezíti, míg egy kortárs költő új kötetének bemutatásakor a kritikus úgy véli, „szabad kezét” kapott, bátran elmélkedhet önnön

lelkivilágáról, pufogtathatja szóvicceit. Ennek aztán az a következménye, hogy a filológiai hajlandóságú fiatalok inkább a régi magyar irodalom kutatóinak táborát gyarapítják, míg az elmélet vonzasköréből kirajzoltak a kortársi vagy a közeli múlt literatúráján edzik elméleti ismereteikből származó fegyvereiket. Az általam fölvezetett kép ennyire általánosítva sommás és igazságtalan, ezt tudom; azonban létezik ilyen tendencia, akadnak olyanok, akikre ez a túlságosan nagyvonalú jellemzés ráillik, ez a gondolatsor személyes tapasztalat leszűrődése.

Illő tehát, hogy az előbbi helyzetképet némileg korrigáljam. A filológiai munka lebecsülésében egyáltalán nem ártatlanok a „filológusok”. A kései pozitívizmus természetlensége nem egy mai kritikai kiadásból köszön ránk, lexikonaink nem egyszer botrányos sikertelensége vagy rész-sikere szintén oda vezethető vissza, hogy a filológia nem párosult olyan elméleti ismeretekkel, amelyek eszköz és cél viszonyát, leírás és reflexió arányát, adatok szükséges hierarchizálását, egyáltalában a rekonstrukció korlátozottságát tudatosították volna. A „filológusok” nemzedékei lényegében csekély változtatással ugyanazt a dolgot vagy könyvet írták-írják, mind több adattal megterhelten; olyan tényanyagra támaszkodva, amelyben az interpretált tény nem vált el az adattól, és amelyben a helyreállítás ábrándja úrrá lett a múlttal folytatott párbeszéd; s itt csak mellékesen említ meg a biográfiai kutatás egyoldalúságait, amelyek nem egy esetben kevés segítséget adtak a művek jobb elemzéséhez. Olykor az alapos tudás sem óv meg az elrajzolástól, ha nincs a tudás mögött másféle jellegű, a tendenciák és változó poétikák érzékeltetését igénylő tájékozódás. Ezen a ponton térek vissza egy korábban megfogalmazott mondatomhoz. A külföldön született elméletek, módszertani eljárások, jóllehet a nemzeti-anyanyelvi tudományosság hatástörténeti sorába lépnek, illetőleg sorából lépnek elő, nem kizárólag egyetlen nemzeti irodalomra, egy-egy periódusra, egy-egy költőre vagy költőtípusra vonatkozó kutatás mélyítését ösztönözhetik. Mint ahogy Kant bölceletének tanulmányozása sem kizárólag Schiller esztétikai nézeteinek hívebb tolmácsolását teszi lehetővé. Az irodalomelmélet példatára olyan költészet (jelenkori vagy régebbi), amelyből a nyelvi megalkotottságnak az adott elmélet felé vezető változatát tudja föltárni, illetőleg interpretálása során az adott elmélet tézisei szemléletesen buknak ki. Nagyon ritkán lesz egy költő teljes életműve az elméletíró munkájának tárgya, inkább a maga korában kísérletező költő rejtekedő vagy a korábbi módszeres eljárásokkal föl nem deríthető jellemzőiből vonatkoztat el az elmélet alkotója. Így az *egyedi* eset mellett a különös és az általános érdekli, sőt, ezek egymáshoz való viszonya is. Amennyiben az egyes irodalomelméleti „iskolák”-at a szükségesnél szorosabban kötjük anyanyelvi irodalmakhoz, egyfelől bizonyos korszakok (például: amenynyiben korszakjelölés a modern és a posztmodern) ama irodalmainak, irodalmi jelenségeinek tüzetesebb elemzéséről is lemondunk, amelyek közvetlen párbeszédbe kezdenek kezdtek bölceleti-elméleti irányokkal, másfelől tagadjuk az elméletben kétségtelenül föllelhető, az általánosítás és elvonatkoztatás felé mutató gondolati rendszer szerveződésének folyamatát. Mert feltétlenül igaznak ismerhető el, hogy (irodalom)elmélet és szépirodalom egymást ösztönözheti, egymásra reagál(hat), egymásból építkezhet, és ez a leglátványosabban és a „kezdeti” szakaszban feltehetőleg a leghitelesebben az anyanyelvi művelődésben kísérhető nyomon, ám a korstílusok, a stílusirányok, beleértve az avantgárd csoportok törekvéseit, előbb-utóbb nemzetközi jelenséggé fejlődnek. A korai német romantika „groteszk”-felfogása nemcsak a német irodalomba rögződött bele, „elméleti” következtetéseit legalább oly mértékben vonta le a francia romantika, és a franciától részben függetlenül, az 1820-as–30-as esztendőktől mintegy kiiktatva a né-

met kezdeményeket, a magyar irodalomban is megjelenik, méghozzá Vörösmartynál mindenekelőtt a verses epikában és a drámában, majd Petőfinél a lírában (innen tartom értelmezhetőnek a *Felbők* ciklust). Mármost a korai német romantika vagy Victor Hugo „elméleti” szókinccse (tapasztalatom szerint) nem idegen a magyar irodalom alakulástörténetétől; s ha módosult formában, a XIX. század első felében a magyar romantika felmutat a korai némettel és a franciával rokon, hasonló jelenségeket, miért ne lehetne – figyelembe véve a magyar változat eltérő jellegzetességeit – élni a kidolgozott, bevált, elfogadott terminológiával. Vajon irodalmunk „nyugati” befogadását nem hátráltatja-e, hogy irodalomtörténetünk hagyományozott szakszavai lefordíthatatlanok, pedig nem bizonyosan par excellence magyar jelenség leírásakor történik meg a névadás? Ha nem teljesen elvetendő az a feltételezés, miszerint a magyar irodalom részben a regionális irodalomközi, részben az európai nyelvű irodalmak folyamatának részese, akkor kevés a valóságszerűsége annak, hogy a magyar irodalmat *csupán* más nyelveken, irodalomtudományokban értelmezhetetlen vagy lefordíthatatlan szakkifejezések segítségével lehesse leírni. Az, amit Horváth János monográfiája óta egybehangzóan *irodalmi népiesség*nek mondunk, nem kizárólag a magyar irodalom meghatározott periódusában bukkan föl, hanem hasonló, sőt, rokon mozzanatokra, periódusra például a szlovák vagy a szerb irodalom tanulmányozásakor is rálehetünk. Mégsem illethetjük a *populisme* elnevezéssel, mert az például a francia irodalomtörténetben más korszak más irodalmi irányára már foglalt. A német *Volksthümlichkeit* csak kiegészítő magyarázattal fogadható el, a *völkisch* politikailag terhelt. A szlovénban talákoztam a *polljudsko slovstvo* (fél-népi irodalom) terminussal, amely megközelítőleg hasonlót jelent, mint a mi népiességünk. Ám amennyiben képtelenek vagyunk a kissé megmerevedett és újragondolást igénylő *népiesség* szót és felfogást az európai nyelvű irodalmakban (persze, nem mind-egyikben és főleg nem a magyarral egybehangzóan) szintén föltalálható irányzattal egybelelni, hozzájuk közelíteni, a magyar irodalom egy számottévvé sajátosságáról nem leszünk képesek beszámolni. S bár alapvető feladatként könyvelhető el az európai nyelvű szakkifejezések magyarítása, honosítása, értelmezése, ugyanilyen mértékben kötelességünk irodalomtudományunk/történetünk/kritikánk „jogharmónizációja” az európai standardot szem előtt tartva. Nem hiszem, hogy bármelyik európai nyelvű irodalom évszázados alakulástörténetét ideáltipikusnak lehetne minősíteni, de azt még kevésbé hiszem, hogy az önelvű irodalmi fejlődés abszolutizálása bármiféle célhoz vezetne. Horváth János méltán sokat idézett Petőfi-könyve ma már inkább rendkívül becses irodalomtörténeti emlék, mivel költő-költészet és magyar-világirodalmi kontextus szétválva, az utóbbi függelék formájában kerül a borítólapok közé. Igaz, Riedl Frigyesnek a magyar irodalom „főirányai”-ról közzétett műve az ellenkező végletet képviseli: irodalmunkat, mint „fejlettebb” irodalmak nyomán kísérőjét jeleníti meg, amelyből kétféle következtetés vonható le: az egyik akár a nemzeti hiúságnak hízeleghetne, hiszen azt tételezi, hogy a fontosabb irányok, stílusok mindig helyet kaptak a magyar irodalmi/kulturális gondolkodásban, így a magyar (nyugat-)európai típusú irodalom; a másik ellenben joggal ingerelhetne vitára, hiszen irodalmunkat a befogadó – tétlen? – szerepére kárhoztatja. Ma is akadnak olyan ítések, akik kétségbe vonják a magyar irodalomnak az európai nyelvű irodalmakkal való együttgondolkodását, ekképpen károsnak és kitérőnek vélik az irodalomtudomány tájékozódását az európai nyelveken kidolgozott elméletek felé. A magyar irodalomtudomány kényszerű, nem természetes megszakítottága ennek következtében a meggyökeresedett elmélet ellenesség miatt a közelebről meg nem határozott beleélést, ráérzést az ítések előnyben részesítik a fo-

galmi gondolkodással szemben, s ez hátráltatja az európai nyelvű irodalmakkal, irodalomtudományokkal való dialógust. Dovre apó manói elegek lehetnek önmaguknak, irodalmunk és részben irodalomtudományunk visszhangtalansága legalább töprengésre kell(ene), hogy késztesen. Mégsem ezt az akár külsőlegesnek is nevezhető okot jelöl-ném meg, amiért a világméretűvé vált dialógusba, akár kezdeményezőként, volna jó bekapcsolódnunk. Hanem elsősorban azért szólok erről, mivel irodalomtudományunk/kritikánk/történetünk hagyományai is erre intenek. A magyar összehasonlító irodalomtudomány történetében igen előkelő hely illeti meg Arany Jánost, aki Zrínyi Miklós világirodalmi helyét igyekezett kijelölni, a *Szigeti veszedelem* előszövegeiként Vergilius és Tasso eposzát nevezte meg. A kortárs esztétikus Greguss Ágost a magyar nép- és műballadát csakis az európai folklór és irodalom kontextusában tudta látni, méghozzá nem kizárólag a „nagy” irodalmakéban, hanem Herder és Goethe példáját követve, a „kisebkek”-ében is. Arról nem is szólva, hogy a Kisfaludy Társaságban már a múlt század közepén fölmerült az igény arra, hogy egyfelől a világirodalom klasszikusai méltó magyar fordításban adassanak ki, másfelől arra, hogy Magyarország folklórja és a magyar folklór közötti különbségtevés tétessék meg: ekképpen a Magyarországon élő népek költészetéből (a szlovákból, a románból, a ruszinból, illetőleg a szerzből) kötet jelenjen meg, demonstrálandó a magyarral egy államközösségben élő, egy történelmi sorsot elviselő népek folklórában mutatkozó egyetemeset és egyénit. (Németh László „összehasonlító népköltészetan”-ának megvolt a múlt századi előzménye!) A mai irodalmi példák közül Esterházy Péter igyekezetére hívom föl a figyelmet: nemcsak a „dunaiság”-ot tudatosítja, Ady és József Attila „előszöveg”-ére utalva, hanem életművébe foglalja Hrabal, Thomas Bernhard és Danilo Kiš néhány művét, az „intertextuális” eljárás magyar nyelvű lehetőségeit kihasználva, egyben tanúsítván, hogy ez a három eltérő egyéniségű, nem pusztán modalitásában különböző, hanem műfajaikban is más utakat járó (és természetesen különböző nemzetiségű) szerzők összefoghatók, egymással dialogizálthatók. Kiváltképpen akkor, ha akad olyan „negyedik” író, aki föltárja a mélystruktúrákban közös vonásként rejtelkedő „közép-európaiság”-ot, a közép-európai „tudatalan”-t, illetve éppen az egymás alkotásainak megismerésekor tudatosodik közös hagyománnyá, kulturális emlékezeté, mint arról oly szépen szólt Danilo Kiš egyik esszéjében az 1904-ben született lengyel Andrzej Kusniewiczet és az 1950-es születésű Esterházy Pétert összehasonlítva. Az irodalom efféle kihívásaira az irodalomtudomány/kritika is felel. Részben szakmai folyóiratok tematikus számaival, a legújabbban a *Helikon Világirodalmi Figyelő* 1996/1–2. „Intertextualitás” összeállításával, részben az 1920-as és 1930-as esztendőkből bekövetkezett költészeti paradigma-váltás feltárásával. Ilyen módon egyfelől nem pusztán a szakszókincs, hanem az elméleti tudás is gyarapodik, másfelől a feledettségéből bontakozik ki az a hagyomány, amelynek újraértelmezése úgy rajzolja át a magyar irodalom térképét, hogy csúcok és pályók valódinak tetsző magasságát-mélységét ismerhetjük föl, legalább is az eddigiek-nél pontosabban.

Mert a hagyomány kialakul, sőt, folyton-folyvást alakul, ezenkívül többféle hagyomány létezik, mint ahogy különbözik a szóbeli és az írásbeli hagyomány. Nyíri Kristóf utal rá, miszerint „a kiteljesedett írásbeliség hagyományai az elsődleges hagyományoktól gyökeresen különböznek abban a tekintetben, hogy megkérdőjelezhetők, reflexió és kritika tárgyává tehetőek, esetenként kiiktathatók vagy művilleg teremthetők.” A nem oly nagyon távoli múltból sok példával tudnók alátámasztani Nyíri Kristóf fejtegetéseit. Csak az a kérdés merülhet föl, vajon melyik (irodalmi) hagyomány

nem „művileg” (többjelentésű szó!) teremtett? Létezik-e „spontán” hagyományozódás? Nem szükséges-e irodalom, kritika és még néhány tényező összejátszása ahhoz, hogy egy költészettípusról, költőmagatartásról, mondjuk „nemzeti klasszicizmus”-ról úgy beszéljünk, mint hagyományról. S miért mégis, hogy a hagyományos olykor a konzervatívval, a megmerevedettel mosódik össze? A hagyományos feltétlenül szembeállítandó az újjal-újszerűvel vagy annak látszóval? S ha igen, akkor miképpen értelmezhető ez a szembenállás? Egymást kizáró ellentétként? Vagy mégsem?

Korántsem mindig ekképpen vetődnek föl az idecélzó kérdések; a magyar irodalomtudomány története bővelkedik a nem egyszerűen kiszorítósdiában, hanem az irodalmi hagyomány olyan nem esztétikai indíttatású értelmezésében, amely egymással harcoló társadalmi-politikai „pártok”, reformkorian: „felekezetek” vitájává alacsonyítja, hol az uralkodó, hol az elfogadást igénylő, követelő, esetenként megmerevedett kánont jelölve meg a nemzeti irodalomtudományos gondolkodás egyetlen lehetséges hagyományaként, illetőleg a kánont lazító vagy értelmező törekvéseket tudománytalannak, nemzetietlennek, enyhébben: a „szentesített” szóhasználatától elütő megszólalása miatt érthetetlennek minősíti. Tanulságos ebből a szempontból a Bajza–Henszlmann-vitára utalnunk, amelyben nem a képzetesebb, az irodalmat/művészetet több empátiával, szakszerűbben megítélő fél volt a hangosabb, s így nem az ő gondolatait építette tovább a következő nemzedék, amelynek irodalomtörténeti szemléletét Bajza József barátja, Toldy Ferenc határozta meg. Olyannyira, hogy Bajza Józsefnek, igaz, hiányos, életműkiadása is megjelent, Móricz Zsigmond cikkezett róla, majd az 1950-es esztendőben „szigorú erkölcsű” kritikusként vonult be az irodalomtörténeti köztudatba. Mint – természetesen hozzá – a másik, a vitázó felet személyében is megsemmisíteni akaró, „megvesztegethetetlen” ítésként (a megvesztegethetetlen, mint tudjuk, Robespierre-nek is epitheton ornansa volt). Sőt, akadt olyan kritikátörténeti monográfia, amely nemcsak az „irodalom republikája” szép ábrándját tulajdonította Bajzának, hanem a korszak kritikai mércéjeként is az ő túlonúl harcos tevékenységét emlegette. Folytathatnók a sort a mérges kis Gyulai Pállal, akinek Vörösmarty-könyve jól mutatta irodalmi érzékenysége „határait”, de Arany Jánost kanonizáló munkássága is többet ártott költőnknek, mint használt, nem bizonyosan oda irányította nemzedéke figyelmét, ahová lehetett (vagy kellett) volna. S aki szerette, kissé Gyulai ellenében szerette. Csak a legutóbbi periódus néhány tanulmánya nyomán lett a kissé avított tankönyvszerzőből élő-izgalmas alkotó. Mindazok, akik a szoborra merevedett Arany Jánosról szőtt előítéletek és fagyos hagyományok ellenében, az el nem ért bizonyosság szellemében írtak, kivívták maguk ellen nemcsak a dogmatikus hivatalosság, hanem a megszokott utakról olykor pusztán szép fogalmazásokkal letérő esszéisták megrovását. Hogy tárgyyszerű vitára is sor kerülhetett volna megbélyegzés vagy kiátkozás helyett, ez nem nagyon jutott a bírálók eszébe. De „rég Magyarországon”-ok moralizálással teli összecsapásait éppen úgy lehetne említeni, mint a Petőfi-kutatás egyes képviselőinek kíméletlen, a másik elhallgatását kieroőszakoló „vitamorálját”. Valóban csak irodalomszemléleti problémákról lenne szó? Vagy az irodalomszemléleti problémák ürügyén jónéhányan irodalompolitikai hatalmukat építették tovább, ideológiai monopóliumukat féltették egyesek a múltban, nehezen megszerzett pozíciójukat mások a jelenben? A leegyszerűsíthetőnek gondolt irodalomtudományos-kritikai pártoskodás mögött a demokrácia vitakultúrájának felejtése rejlik. Meg talán az is, hogy egyes bölcséleti/irodalomkritikai iskolák igénylik a párbeszédet, mások sokkal kevésbé. Ha ez utóbbiak tudományos/egyetemi, sőt tudománypolitikai pozícióba kerülnek, aligha készek túl sok engedelményre a „más hitű-

ekkel” szemben. Az amerikai egyetemi életből is lehetne példákat hozni. Hillis Miller *Az olvasás etikája* (The Ethics of Reading) című művében (New York, 1987. 10.) szerényen azt állítja a dekonstrukcióról, hogy „az nem több és nem kevesebb, mint a helyes olvasás, mint olyan” (Deconstruction is nothing more or less than good reading as such); majd egy másik művében azt árulja el, miszerint ő Yeats egy versét jól olvasta, és minden helyesen gondolkodó ember, amennyiben ideje engedi, csatlakozni fog az ő olvasatához. Az eredetiben „right-thinking people” olvasható. (Theory now and then. New York-London 1991. 196.) Peter V. Zima, a dekonstrukcióról kitűnő vitakönyvet publikáló klagenfurti komparatista érdeklődve kérdezi: ki számítható a „right-thinking people” táborába? S mennyi idő kell ahhoz, hogy valaki belássa az egyébként valóban rendkívül figyelemre méltó Yeats-értelmezés helyességét? Hillis Miller egy harmadik (még szintén 1991-ben kiadott könyvében) válaszolni látszik az utóbb fölített kérdésre: minden jó olvasó (all good readers) dekonstrukcionista. Ez azonban nem mérsékli Zima ironikus fejtegetésének meggyőző erejét: Hillis Miller gondolatmenetében a helyesen gondolkodó ember mitikus aktánsná lesz, aki egy pap prédikációjában Isten aktánshoz, egy politikus beszédében a nép aktánshoz, a marxista-leninista diszkurzusokban a proletáriátus aktánshoz válik hasonlónak. Majd Zima arra figyelmeztet, hogy a helyesen gondolkodó ember olyan mitikus retorikus instanciává emelkedik, amelynek haszna mindenekelőtt abban áll, hogy nem kér szót, egyúttal látszatkonzenszenzushoz járul hozzá. Amennyiben következetesen visszük végig a gondolatmenetet, ahhoz az egyszólamúsághoz jutunk, amely valójában éppen nincs a dekonstrukcionista kedvére. Hiszen a centrum ellen intézett támadásaik, maga a dekonstrukció mint lényegi és alapvető művelet legalább is nem igényli (vagy nem lenne szabad, hogy képviselői igényt támasszanak rá) az effajta egyszínűvé festést.

A dekonstrukció mégsem, mindenképpen ellenére sem írható le egy új típusú totalitásgondolás gyakorlati megvalósulásaként, decentráló gesztusaiba olyan erőteljes önreflexiók mozzanatokát épít be, amelyek nem egyszerűen a nyelvi humor révén artikulálódnak, hanem olykor egyetlen nagy játékká változtatják az irodalomtudományos/kritikai előadást. Ebben található roppant előnyük a „hivatalos tudat” komolyságával és pátozzásával szemben (itt Bahtyint idéztem), hangot adván a nem hivatalos tudatnak, amely a fejtetőre állított világ megjelenítésével jelezheti a „nevetéskultúrát”, a centrum és a periféria egymást átható érintkezéseiből származó új modalitást. Ez természetesen nem kizárólag és nem mindig elsősorban modalitás kérdése, akarva-akaratlanul világszemléleté, világérzékelésé is, nem egyszer reakció a „hivatalos tudat” által bevezetett, megmerevített, „tragizáló” kritikai diszkurzusra. Nem felejthetjük: az originalitás követelménye a romantikus esztétikában alakul ki, az irodalom/művészet autonómiája nemcsak a megnövekedett szerzői öntudat létezési formája (párhuzamosan a szerzői jogok „jogi” érvényesítésével kapcsolatban), hanem tagadása egy korábbi, évezredek gyakorlatnak, amely a művészet és a megrendelők viszonyát éppen úgy érintette (benne a művészi tárgyválasztást és kidolgozást érintő „mecenási” elvárásokat), mint a műalkotás esztétikáját is (benne viszont az utánzás, az átvétel, a folytatás, az allúzió, illetőleg a pastiche problémakörét). A „posztmodern” periódus szembeszállni látszik a romantika zseniesztétikájával, felújítani látszik a romantika előtti korszakok esztétikájából az eredetiségnek és utánzásnak sokat vitatott problémakörét. Talán ennek konkrét megnyilvánulásai közé tartozónak érezhetjük az inter-, para- és hipertextuális előtérbe kerülését a művészi alkotásokban, a kritikában és nem egyszer az irodalomtudományos gondolkodásban. Ennek következtében a kánon módosulását: például Sterne „világ-

irodalmi” helye jócskán változott, de Gogol „kezdeményező” szerepe sem merül ki abban, miszerint az ő köpönyegéből bújt volna ki a XIX. századi orosz regény, hanem egy Rabelais–Sterne–Gogol vonulat tételezésével (párhuzamosan azzal, hogy az orosz formalisták előszeretettel nyúltak a „szuperstrukturált” művekhez) „nemzeti lényeg” és európaiság, orosz sajátosság és irodalomközi folyamat együttes szemlélete bontakozik ki. Ezáltal viszont régióink irodalomtörténeteit/kritikáit/tudományait megosztó pereskedés jut olyan koronatanúhoz, amely nem a vitázó felek részigazságait emeli az igazság rangjára. Éppen ellenkezőleg: a részigazságokat képviselőktől az önreflexió, ha úgy tetszik, a „dialogicitás” szándékát igényli. Irodalom és irodalomtudomány, költői alkotás és kritika nem egyazon szintjéről beszél, számára az irodalomkritika (literary criticism) nem másodfokú irodalom (Theory now and then, 14.), jóllehet egyazon irodalmi rendszer két, egymást építő, „ihlető” tagja. Ezen a ponton az esszéisták magyar hagyománya megköszönhetné Hillis Millernek a segítséget, bár talán nem árt arra figyelmeztetni, hogy a *metaforitisz*nek nevezett irodalmi kórt még az 1940-es esztendők elején diagnosztizálta a magyar irodalomtörténetet/kritikát szemre vételezve Lovass Gyula, akinek műveltsége, esztétikai célképzelete nem állt olyan nagyon messze az esszéírókétől. A száraznak, unalmasnak, túlságosan szakmainak, netán ezoterikusnak minősített előadás látszólag ellenképe a metaforitiszben (nem szenvedő, mégis) kimerülő nyelvi felfogásnak, valójában tudomány/irodalom/kritika-fogalmak vitája zajlik, mint arról már korábban szó volt. A kritika kritikája, az elmélet ellen szegezett elmélet(ellenesség), a tudomány létjogosultságát kétségbe vonó irodalom(tudomány): ekképpen is csoportosíthatnók az ellentétpárokat. Am mintha a bellum omnium contra omnes messze nem idillikus helyzetét láthatnánk, ha az irodalomtudomány/kritika/történet mezejére pillantunk. A képtelenül/elvtelenül magasztaló, panegirisznek ugyan sapadtabb írók és a kíméletlen hangvételi ledorongolás tekinthető két végletnek, ám olyannak, amelynek során egyik a másikat feltételezi. Hiszen ahol elvtelen dicséret lakozik, ott felbukkan a megsemmisítést célzó kritika is. Az a folyóiratokban tapasztalható gyakorlat, miszerint egyazon műről két, olykor homlokegyenest ellenkező célzatú, jelentésű, modalitású bírálatot kaphat kézbe az olvasó, nem feltétlenül az olvasás és írás szabadságát reprezentálja. Megtévesztő is lehet, palástolhatja a szerkesztés/szerkesztő tanácsstalanságát, a kritikai élet áldemokratizmusát, zavarba ejtheti a gyanútlan olvasót. Természetesen mindennek az ellenkezője is igaz lehet: a szerkesztés/szerkesztő mindenféle – színvonalas – véleménynek helyet biztosít, nincsenek immár tabutémák, kivételezett szerzők, bírálhatatlanok. Csakhogy a mai magyar irodalmi rendszerben nemigen bonyolult találós kérdés: kiről hol kik és milyen ismertetést írnak? Az egyik folyóirat baráti(?) tábora meghatározott szerzőket bírál, másokat csak dicsér, még a hangvétel melegsége is szabályozottnak tetszik; igazán kevés az olyan orgánus, amely az értékek közötti közvetítést vállalja, függetlenül attól, ki az érték létrehozója. Nem az a baj, hogy hasonló ízlésűek tömörülnek egy folyóirat vagy irodalmi műhely köré, ott kezdődik az anomália, ahol a többek azonos ízlése ízlésdiktatúrára törekszik. Aligha tagadható, vannak ilyen irányba mutató jelek.

Válaszutakat írtam a címbe, s végig arról beszéltem, mennyi rossz döntés lehetősége gátolja azt, hogy valóban egyenlő esélyű, egyenlő érdemű, egyenlő gondolatosságú elméletek/kritikai módok/történeti perspektívák között lehessen választani. Még hozzá úgy, hogy a választást ne kövesse szorongás, elbizonytalanodás, kétség. Valójában olyan választak kiformálása lenne fontos, amelyek egyikéről sem tetszene utóbb ki, hogy zsácutca. Olyan választak földerengését várom, amelyek bármelyikén mások és

önnönmagunk sérelme nélkül végig lehet haladni. Olyan termékeny párbeszédre várok, amelyek még kiélezett vitahelyzetekben sem a mások legyőzését, még csak nem is meggyőzését eredményezik, csupán a nézetcserét. Rábízva a vitázókra, mennyit fogadnak el mások érveiből, mennyire engednek saját véleményükből. Hiszen – mint ezt több régebbi és kiváltképpen megfontolandó módon egy újabb dolgozat állítja – a vita lehet műfaj, vagy emelkedhet műfaji rangra, „az irodalomszociológia nézőpontjából szemlélve az irodalmi vita bír olyan sajátságokkal, melyek a műfajiság követelményeinek megfelelnek.” (Thimár Attila: *A műfaj: irodalmi vita*. In: Szövegek között. Szeged, 1996. 3.) A továbbiakban a szerző a prozódiai harcról fejt ki véleményét, hogy az alábbi végkövetkeztetéshez jusson:

„... a vita nem feltétlenül zárul konszenzusos megegyezéssel, vagy az egyik fél győzelmével. Elképzelhető az is, hogy az intézményrendszer változásával átalakulnak az erővonalak, s ez a folyamat sokszor új kérdésfelvetéseket hoz elő, a vita lezáratlan marad. Mindezekből az is következik, hogy a vitát dinamikus modellként kell szemlélni, nem lezárt és pontosan körülírható irodalomtörténeti egységként.” (Uo. 15.)

Egyetlen ponton szólnék bele az érvelésbe. A „kell” ellen volna kifogásom, inkább a „lehet”-tel helyettesíteném, s az utolsó tagmondatban pedig némi elbizonytalanítást látnék valamivel szívesebben. Egészében azonban mai vitákra és álvitákra egyébként érvényesnek érzem a prozódiai harc, egy XVIII. század végi irodalmi „hit”-vita időszerűsíthető tanulságait; már csak azért is, mert az irodalmi intézményrendszer (nemcsak szociológiai nézőpontból szemlélve) mainapság szintén átrendeződik, és feltehetőleg még egy darabig az átrendeződés tüneteit fogja mutatni. Hogy az egy ideig tartó esetleges megnyugvást majd remélhetőleg ismét megzavarja az irodalmi mechanizmus alakításában több és nagyobb részt követelők csapata. Irodalomtudományunknak/kritikánknak/történetünknek talán nem is a hagyomány szüntelen megszakadása a legfőbb baja, hiszen a kényszerült újrakezdések lendületében felejtésre ítélt vagy egyszerűen kihullott hagyományok kaphatnak új értelmezést, hanem a bezárkózás a saját gondolatvilágba, az önmagát megfellebbezhetetlen instanciának vélő kritikus attitűdjé; meg az, hogy a részdiszciplínák értékelésében viszonylag kevés a körültekintés: például a filológiai munka túlbecsülése vagy abszolutizálása. Vagy: az újszerűség le- és túlértékelése. Nem utolsósorban az a nézet, amely az irodalomban is azt hirdeti, miszerint nincs új a Nap alatt, s a régi meg az új között semmiféle különbséget nem lát, folyamatos hanyatlástörténetet fedez föl, szüntelen vagy ismétlődő válságperiódust állapít meg. Ugyanakkor a másik (vagy egy harmadik, negyedik) fél teljesen elszakítja az újat a régebbitől, sem hatástörténetet, sem hagyománytörténetet nem képes fölfedezni (például a ma irodalmában/tudományában).

Filológia-elmélet-esszé-tudomány-történet: az irodalmi gondolkodásban feltehetőleg az a célszerű, hogy ha kötőjel áll közöttük. Az összekapcsolódás és az elválasztás közös jele. Semmiképpen nem a végleges elszakítottságé. A fülemüle (művészi?) füttyén marakodó Péter és Pál pedig hiába fordul igaza erősítéséért a Corpus iurist átbúvárló, a sikerdíjat elfogadó bíróhoz, önösen bölcs döntésének vesztesei lehetnek csupán. Az egyedüli nyertes ő, egy furcsa jog önjelölt tudora, nem pedig azok, aki(k)nek (véltetőleg) füttyült a madár.